

Pohled na bezdomovství v České republice

Pavel Kliment, Vít Dočekal



Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta

Pohled na bezdomovství v České republice

Pavel Kliment, Vít Dočekal

Olomouc 2016

Oponenti:
Mgr. Jiří Poslt
PhDr. Kateřina Thelenová, Ph.D.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

© Pavel Kliment, Vít Dočekal, 2016
© Univerzita Palackého v Olomouci, 2016

1. vydání

DOI: 10.5507/řf.16.24450070

ISBN 978-80-244-5007-0 (print)
ISBN 978-80-244-5103-9 (online : PDF)

Obsah

Úvod	5
1 Představení výzkumného šetření	7
1.1 Cíle výzkumu	7
1.2 Použitá výzkumná metoda	7
1.3 Výběr výzkumného vzorku	10
2 Postoje	13
2.1 Předsudky a stereotypy	14
2.2 Práce s postoji a stereotypy v rámci problematiky bezdomovství	15
3 Bezdomovství, chudoba, sociální vyloučení	19
3.1 Bezdomovství	19
3.2 Definice bezdomovství	20
3.3 Chudoba	25
3.3.1 Definice a typologie chudoby	26
3.3.2 Příčiny chudoby	28
3.4 Sociální vyloučení	29
3.4.1 Roviny sociálního vyloučení	32
4 Předpokládané příčiny bezdomovství	37
4.1 Objektivní (vnější) faktory	38
4.2 Individuální (vnitřní) faktory	40
4.3 Další dělení	42
4.4 Dělení vyplývající z provedeného šetření	43
5 Charakteristiky bezdomovecké populace	49
5.1 Počty lidí bez domova a jejich demografická struktura	49
5.2 Předpokládané charakteristiky bezdomovců v zahraničních výzkumech	54
5.3 Předpokládané charakteristiky bezdomovců v ČR	55
5.3.1 Demografická struktura	55
5.3.2 Sociální kontakty, psychické zdraví	58
5.3.3 Vztah k práci, domovu, majetku druhých, druhým lidem a potenciální nebezpečí	59
5.3.4 Zdroj obživy, místo spánku, trávení běžného dne	61

6	Pomoc určená bezdomovcům	65
6.1	Prevence bezdomovství	65
6.2	Formy pomoci bezdomovcům	66
6.3	Faktory ovlivňující ochotu a zdroje pomoci	70
6.4	Deklarované formy pomoci v našem šetření	74
6.4.1	Priority pomoci	77
6.4.2	Efektivita pomoci	78
7	Vnímání problému, osobní zkušenost s bezdomovci a bezdomovstvím	83
7.1	Vývoj vnímání bezdomovství jako problému v ČR	83
7.2	Současné vnímání bezdomovství v ČR	84
7.3	Osobní a zprostředkovaná zkušenost s bezdomovstvím	87
8	Sociální distance vytvářená k bezdomovcům	89
8.1	Sympatie a sociální distance – dvě stabilní kategorie	91
8.2	Ochota ke snižování interakční distance	92
8.3	Neosobní prožitek vs. reálný kontakt	95
	Závěr	99
	Summary	107
	Literatura	109

Úvod

Zdá se, že bezdomovství se stává nedílnou součástí naší společnosti. Ještě v nedávné minulosti existovaly představy, že s rostoucím společenským blahobytem bude lidí bez domova ubývat a díky sociální solidaritě dopomůžou společnost hrstce zbylých. Ukazuje se však, že opak je pravdou. S narůstající komplexností soudobé společnosti se zvyšuje podíl lidí s nejistým společenským postavením, kteří se jednou udrží v pomyslném jádru společnosti, jindy se od tohoto jádra odtrhují, a dostávají se tím na samotnou periferii společnosti. Vyjádřením takového periferního postavení je být aktuálně nebo potenciálně bez domova.

Zájmem společnosti by mělo být hledat a podporovat cesty vedoucí zpět do společenského jádra, aby docházelo k žádoucímu prohlubování koheze společnosti. Sociální vědy mohou být nápomocny těmto dostředivým procesům. Stojí též před úkolem studovat fenomén bezdomovství, hledat podpůrné prostředky bránící vzniku bezdomovství, pokud již k němu dochází, pak musí odhalovat příčiny jeho vzniku a trvání bezdomovství, hledat prostředky vedoucí k odstraňování bezdomovství, jakož i zmírňování negativních dopadů bezdomovství jak pro nositele jevu, tak i pro zbytek společnosti.

Zmíněný okruh problémů je analyzován v četných publikacích. Tato publikace je také takovým příspěvkem. Je v ní nastíněna perspektiva, jak většinová společnost na problém bezdomovství nahlíží, jaké postoje k němu zaujímá, jak ho myšlenkově konstruuje. Zajímají nás hodnotící vztahy jednotlivců v populaci k bezdomovství jako takovému, k jeho příčinám, k předpokládaným charakteristikám, k pomoci určené bezdomovcům a vidění sebe sama ve vztahu k bezdomovcům. Zajímají nás pohledy běžných lidí na sledovaný fenomén.

Činíme tak s úmyslem představit tyto vztahy a porovnat je s reálným stavem, abychom mohli poukázat na mnohá zkresení, která panují ve vztahu k bezdomovcům. Naše výsledky jsou pak využitelné na rozličných úrovních. Může se jednat o sociálněpolitická rozhodnutí, v rámci kterých mohou být zaujaté postoje jednou brzdou, jindy akcelerátorem takových opatření. Mohou být využity v pedagogickém působení jako obrana proti zaujatým stereotypům u dětí a mládeže. Mohou být využity v rámci masmediálního působení v oblasti osvětové činnosti. Mohou být rovněž využity

těmi, kteří se připravují na práci se sledovanou skupinou osob, nebo i těmi, kteří s touto cílovou skupinou přímo pracují.

Naše publikace je dalším oblázkem do mozaiky, který může výsledný obraz jevu učinit zřetelnějším a srozumitelnějším, může se tak stát skromným nástrojem v řešení daného sociální jevu.

1 Představení výzkumného šetření

1.1 Cíle výzkumu

Cílem našeho šetření bylo rozkrýt postoje, které jedinci zaujímají k bezdomovcům na základě zachycení hodnoticích vztahů, týkajících se dílčích aspektů bezdomovství. Výsledkem je obraz o bezdomovcích a jejich dílčích charakteristikách. Námi dosažených výsledků mohou využít pomáhající, kteří s bezdomovci pracují. Mohou tak zohledňovat společenský kontext, ve kterém je pomoc nabízena a poskytována. Lze odečíst, ve kterých oblastech pomoci společnost takovou pomoc bude podporovat a ve kterých bude takové pomoci naopak bránit. Naše výsledky je možné rovněž použít v rámci osvětového působení. V odpovědích jednotlivých respondentů vystupují existující stereotypy týkající se bezdomovců, tyto mají diskriminační roli, a brání tak účinné pomoci bezdomovcům.

1.2 Použitá výzkumná metoda

K získání dat byla zvolena kvantitativní strategie, metoda rozhovoru, technika telefonického dotazování. Naše dotazování proběhlo v průběhu let 2014–2015, celkem bylo provedeno 379 rozhovorů. Rozhovory byly administrovány elektronicky, struktura nástroje záznamu odpovědí respondentů zohledňovala návaznost/přeskakování otázek. Všechny části kromě úvodu byly respondentům předkládány ve standardizované podobě. Úvod celého rozhovoru sloužil primárně k získání respondenta pro výzkumné šetření, zdůrazňován byl především výzkumný charakter rozhovoru, jeho odlišení od marketingového rozhovoru a záštita univerzity.

Rozhovor zahrnoval celkem 220 položek, jeho vyplnění trvalo od čtyřiceti minut až do jedné hodiny. Prostřednictvím otázek rozhovoru jsme zjišťovali očekávané charakteristiky bezdomovců, postoje týkající se pomoci bezdomovcům, vnímání problému bezdomovství jako takového, jakož i zaujímané sociální distance k bezdomovcům.

Výběr výzkumné metody i techniky byl určen skutečností, že naše šetření bylo součástí komparativní studie, jejímž koordinátorem byl Paul Toro. Všechny položky byly převzaty ze šetření Tora a jeho spolupracovníků, obdobný rozhovor se stal nástrojem sběru dat pro mezinárodní komparativní studii týkající se zjišťování postojů k bezdomovství, kdy jednotlivé postoje byly zjišťovány v USA, Velké Británii, Belgii, Itálii a Německu (Toro et al., 2007). Námi získaná data budou v budoucnu komparována s daty z těchto šetření. Cílem této komparativní studie je shromáždit údaje napříč vyspělými zeměmi světa pro získání celosvětového obrazu popisujícího postoje k bezdomovství. Aby mohl být využit komparativní potenciál našeho šetření, museli jsme se poměrně striktně držet metodologie zvolené autory mezinárodní studie. Nemohli jsme tedy plně zohlednit některá národní specifika bezdomovství, nemohli jsme rovněž korigovat některé drobné slabiny užitého výzkumného nástroje. Zároveň jsme, vzhledem k časové náročnosti celého rozhovoru, nevyužili možnosti zařazení vlastních otázek. Otázky rozhovoru byly přeloženy do českého jazyka a zpětně pak do jazyka anglického, správnost tohoto překladu posoudili samotní autoři původní studie, čímž jsme ověřili, zda je překlad odpovídající. Následně byl rozhovor pilotován na dvaceti respondentech, což spolu s konzultací vyznění překladu vedlo ke korekci některých otázek a alternativ odpovědí. K největším úpravám oproti původní studii došlo v oblasti některých použitých termínů. V dotazníku jsme tak sloučili termíny „beggar“ a „penhandler“ do českého „žebrák“ a z něj odvozených slov. Po konzultaci došlo také k změně termínu „bezdomovec“ za „nacházející se v situaci nejistého bydlení“, a to na základě instrukcí od autorů výzkumu. V této položce tak nebudou data komparovatelná s původní studií. K úpravě došlo především s ohledem na délku dotazníku a snahu získat co největší množství informací o spektru možností nejistého bydlení. Pro české prostředí jsme se také rozhodli vypustit otázky týkající se etnicity/rasy, upraveny byly také instrukce pro vyplňování odpovědí na otázky zaměřené na víru a náboženství respondentů, u kterých samotní respondenti poukazovali na nadbytečnost. Samozřejmý byl také přepoččet finančních hladin.

Odpovědi byly v rozhovoru většinou zachycovány pomocí Likertovy škály,¹ většinou čtyřbodové, byly však rovněž užitý škály třibodové. Škály

¹ Technika sloužící k měření postojů, která umožňuje odhalit jejich valenci a intenzitu. V našem případě jsme užili různých podob Likertovy škály, respondent měl kupříkladu hodnotit jednotlivé výroky na škále: rozhodně pravdivý – spíše pravdivý – spíše nepravdivý – rozhodně nepravdivý.

neobsahovaly střední hodnotu, ke které někteří respondenti tíhnou. Do rozhovorů byly řazeny i škály s reverzní podobou. Dosažené výsledky v převládající míře prezentujeme v podobě relativních četností.

Důvody pro volbu výzkumné metody a techniky a následné strategie konstrukce výzkumného vzorku byly organizačního a finančního charakteru – kvůli snaze zachovat co největší podobnost s komparovanými výzkumy v dalších zemích a rozsáhlosti rozhovorů jsme nezvolili např. omnibusové šetření, jehož podobu by bylo náročné kontrolovat a které by v tomto rozsahu (přes 200 otázek) bylo nákladnější. Tato strategie se však jeví jako vhodná pro budoucí rozpracování jednotlivých témat a zjištění vztahů mezi některými proměnnými, které si zaslouží bližší pozornost i nezpochybnitelně reprezentativní vzorek umožňující získat konstatování týkající se české společnosti. Ze stejných důvodů byla také vybrána metoda telefonického dotazování, která vycházela z původní studie a umožnila efektivnější využití prostředků. Telefonické šetření umožňuje provést rozhovor i přes prostorovou distanci mezi tazatelem a respondentem. Další výhody uvádí např. Disman (2002) – menší interviewer bias (což je důležité vzhledem k požadavku na komparaci) či větší anonymita než u rozhovoru tváří v tvář, která je u poměrně citlivého tématu bezdomovství velmi důležitá. I přesto byla v rámci navazování kontaktu patrná nedůvěra ze strany respondentů, kteří byli často přesvědčeni, že došlo k identifikaci jejich osoby a že dané šetření není anonymní,² což vysvětlovalo i velký počet odmítání ze strany oslovených. Z tohoto důvodu byl pak realizován každý patnáctý pokus o navázání kontaktu. V našem případě jsme ve snaze o zvýšení míry návratnosti nemohli operovat s odměnou pro respondenty, kterou např. Brennan, Benson a Kearns (2005) uvádějí jako jediný nástroj, který vede k významnému navýšení míry účasti na výzkumu. Kvůli zachování anonymity nebylo možné využít ani předchozí oslovení dopisem (v současné situaci i např. e-mailem), které zmiňují Dillman, Gallegos a Frey (1976) a které by mohlo pomoci překonat tazateli často reflektovanou neschopnost dostatečného zdůraznění akademického charakteru výzkumu a jeho odlišení od častých marketingových pobídek ještě před odmítnutím respondentem. Na tuto nevýhodu, tedy zahlcení respondenty marketingovým výzkumem a nabídkami, které vede k odmítání rozhovoru ještě před jeho uvedením, upozorňuje i již zmiňovaný Disman (2002).

² Reálně měl tazatel k dispozici jen telefonní číslo, neměl představu, ke komu volá ani do jakého místa volá, šetření tedy bylo anonymní.

1.3 Výběr výzkumného vzorku

V původním americkém výzkumu této komparativní studie (Tompsett, Toro, Guzicki, Manrique & Zatakia, 2006) proběhlo tázání prostřednictvím pevných linek, oslovovány byly domácnosti, které byly vybrány pomocí náhodného generování čísel. V původním i našem výzkumu domácnosti³ pak byl vyžádán člen domácnosti, který dosáhl 18 let a měl jako poslední narozeniny. V našem výzkumu jsme tedy oslovovali pouze respondenty starší 18 let, tento požadavek vycházel z požadavků komparativní studie. Podle údajů Českého statistického úřadu (ČSÚ, 2014b) se ve skupině osob 18+ k 31. 12. 2014 nacházelo přibližně 8,7 milionu obyvatel (82 % obyvatel v ČR).

V našem případě byli respondenti oslovováni primárně pevnou linkou, i vlivem zkušeností výzkumníků z týmu komparativního výzkumu a situace rozložení dostupnosti mobilních a pevných linek však bylo velké množství respondentů oslovováno pomocí čísel mobilních telefonních operátorů. Oslovované domácnosti jsme vybírali podle vlastnictví mobilního telefonu či pevné linky – 84 případů (22 %) spadalo do skupiny domácností pouze s pevnou linkou, 136 domácností (36 %) bylo vybráno v kategorii vlastnictví jak mobilní, tak pevné telefonní linky, 159 domácností (42 %) spadalo do skupiny, která vlastnila pouze mobilní telefon. Tento kvótní výběr jsme provedli na základě požadavků komparativní studie, přičemž jsme vycházeli ze statistik Eurobarometru pro Českou republiku, podle kterého má 42 % domácností přístup pouze k mobilnímu telefonu, zbytku je dostupné pevná linka. Skupina 4 % domácností není pak k žádnému typu telefonní linky připojena vůbec (Special Eurobarometr 249, 2006). Uvědomujeme si limity této strategie. Vlivem oslovování domácností prostřednictvím pevných i mobilních linek mohlo dojít k zařazení některých domácností do výzkumného souboru vícekrát – to se týkalo většiny případů (ať už v případě respondentů majících přístup k pevné i mobilní lince, tak v případě mobilních telefonů, kde předpokládáme vlastnictví více telefonů v rámci domácnosti), zkreslení vlivem této strategie mohla „uniknout“ jen skupina mající přístup pouze k pevné lince. Riziko tohoto přístupu jsme si byli vědomi, řídil se však obecnou strategií nadřazené mezinárodní studie. Dalším důvodem, který vedl ke zjednodušení a možnému zkreslení výběru, byla nemožnost volby jiné strategie – nejsme si vědomi databáze telefonních čísel, která by jednotlivé kontakty sdružovala podle vlastnictví

³ Počet domácností se v ČR pohybuje kolem 4, 4 milionu (ČSÚ, 2013).

jednotlivými osobami či domácnostmi a umožnila by nám eliminovat vícenásobné zastoupení domácností ve výzkumném souboru.

Vzorek tvořily částečně náhodně a částečně kvótně vybrané domácnosti z České republiky, které byly osloveny prostřednictvím jak pevných linek, tak mobilních telefonů. Adresáře pevných domácích linek i adresáře mobilních telefonů byly vytvořeny náhodným výběrem. Držitelé mobilních telefonů byli určeni pomocí tabulky náhodných čísel, takto byla vytvořena šestice čísel, která byla umístěna za existující mobilní předvolby, vždy jedno nalosované číslo za jednu předvolbu, další se umístilo za druhou předvolbu v pořadí atd. Takto vytvořený adresář mobilních čísel obsahoval řadu neexistujících čísel, což se odrazilo v pracnosti navozování kontaktů. Adresář pevných linek byl vytvořen na základě příjmení, která se vyskytují na území ČR a jsou k dispozici na stránkách Ministerstva vnitra ČR. Následně bylo nalosováno, ke kterému příjmení bude vyhledáváno telefonní číslo v náhodně vybraném okrese. K tomuto účelu jsme využili internetový vyhledávač seznam.1188.cz. Pokud nositel příjmení v daném okrese nebyl majitelem pevné telefonní linky, hledali jsme telefonní číslo k příjmení, které následovalo v pořadí. Takto jsme postupovali, dokud jsme nenašli příjmení s odpovídajícím telefonním číslem. V případě pevných linek byl tedy zvolen kvótní výběr – vybírali jsme oslovené domácnosti v rámci okresu v počtu, který odpovídal velikosti těchto okresů v rámci ČR. Tímto rozhodnutím jsme chtěli dosáhnout zastoupení menších i větších sídel. Vybrán byl nejprve okres nejmenší, kterému bylo přiřazeno nejmenší množství oslovených domácností, další počty byly následně distribuovány formou přibližného násobku odpovídajícího porovnání s počtem obyvatel v nejmenším okrese. Míra reprezentativnosti výzkumného vzorku, a tím i možnosti zobecnění výsledků našeho šetření na celou českou populaci starší 18 let je diskutabilní. Dostupné webové nástroje uvádějí, že je pro velikost námi vybraného souboru při běžně užívané hodnotě hladiny významnosti 0,05 dostačujících přibližně 380 respondentů (viz např. National Statistical Service, 2016; SurveyMonkey, 2016; Creative Research Systems, 2012, a další), což téměř odpovídá počtu respondentů v naší studii. Zároveň si však uvědomujeme složitost konstrukce výzkumného vzorku a nejednotnost tohoto procesu. Zatímco část respondentů byla vybírána náhodně (s výhradami, které jsme odkryli výše), část vzorku byla konstruována kvótně. Tyto limity neposkytují silnou oporu pro zobecnění, můžeme tak hovořit o charakteristikách a postojích výzkumného vzorku.